

O‘ZBEKISTONDA INKLYUZIV TA’LIM OLISH HUQUQINI TA’MINLASHNING KONSTITUTSIYAVIY-HUQUQIY MEXANIZMLARI

Muxammadali Obidxonov

E-mail: obidxonovmuhammadali@gmail.com

Alohida ta’lim ehtiyojlariga ega bo‘lgan bolaning ta’lim olish huquqi kamdankam hollarda ochiq rad etiladi. Amaliyotda bu huquqning mazmuni boshqacha yo‘l bilan torayadi: bola maktabga rasman qabul qilinadi, biroq unga moslashtirilgan o‘quv dasturi va yordamchi pedagog ajratilmaydi; bino mavjud bo‘ladi, lekin unga kirish uchun pandus, moslashtirilgan sanitariya sharoiti va maxsus o‘quv vositalari bo‘lmaydi; eng yaqin umumta’lim maktabi o‘rniga bolaga uydan uzoqdagi maxsus muassasa yoki uyda yakka tartibda o‘qitish taklif etiladi. Har bir bunday holatda ta’lim olish huquqi formal jihatdan saqlanib qoladi, biroq uning real mazmuni - sifat, hamma uchun ochiqlik va moddiy jihatdan yetib borish imkoniyati - yo‘qqa chiqariladi. Shu sababli inklyuziv ta’limga oid konstitutsiyaviy tahlil “bola biror joyda o‘qiyaptimi” degan savol bilan cheklanishi mumkin emas: u bolaning boshqalar bilan teng asosda, o‘zi yashaydigan mahallada, moslashtirilgan sharoitda va sifatli ta’lim olayotganini tekshirishi lozim. Inklyuziv ta’lim davlatning xayrixohligi yoki imtiyoz emas, balki Konstitutsiya va xalqaro shartnomalardan kelib chiqadigan, davlat zimmasiga aniq va bajarilishi majburiy yuklamalar yuklovchi huquqiy talabdir.

Bunda ta’lim olish huquqi va uni ta’minlash mexanizmi tushunchalarini farqlash muhim. Huquqning egasi - har bir bola, jumladan, alohida ta’lim ehtiyojiga ega bola; mexanizm esa ushbu huquqni real qiladigan vositalar tizimi - inklyuziv sinf, moslashtirilgan davlat ta’lim standarti, yordamchi pedagog, psixologik-tibbiy-pedagogik baholash, to‘siqsiz muhit va moliyalashtirish tartibi. Mexanizmning u yoki bu elementi islohot qilinishi mumkin, biroq islohot natijasida bolaning umumiy ta’lim tizimidan ajratilish darajasi oshsa, bunday o‘zgarish konstitutsiyaviy jihatdan kuchaytirilgan asoslashni talab qiladigan regressiya hisoblanadi. Xalqaro amaliyotda e’tirof etilganidek, segregatsiya (alohida muassasada ajratib o‘qitish), integratsiya (bolani mavjud tizimga moslashishga majburlash) va haqiqiy inklyuziya (tizimning bolaga moslashishi) tubdan farq qiladi: inklyuziv ta’lim aynan uchinchi modelni - ta’lim muhitining har bir bola ehtiyojiga qarab qayta qurilishini nazarda tutadi.

O‘zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasining 2023-yildagi yangi tahriri bu boradagi burilish nuqtasi bo‘ldi: konstitutsiyaviy tarixda ilk bor inklyuziv ta’lim bevosita Asosiy qonun matniga kiritildi. Konstitutsiyaning 50-moddasiga muvofiq, ta’lim tashkilotlarida alohida ta’lim ehtiyojlariga ega bo‘lgan bolalar uchun inklyuziv ta’lim va tarbiya ta’minlanadi. Ushbu norma umumiy kafolatlar tizimida talqin etilishi

lozim: o'sha moddaning o'zi har kimning ta'lim olish huquqini, davlatning uzluksiz ta'lim tizimi rivojlanishini ta'minlash majburiyatini, bepul umumiy o'rta ta'limni va uning majburiyligini belgilaydi; 19-modda huquq va erkinliklar tengligini hamda kamsitishning taqiqlanishini mustahkamlaydi; 51-modda oliy ta'limda tanlov asosida davlat granti olish huquqini kafolatlaydi; 52-modda o'qituvchi mehnatini jamiyat va davlatni rivojlantirishning asosi sifatida e'tirof etib, pedagoglarning kasbiy o'sishi to'g'risida g'amxo'rlik qilishni davlat zimmasiga yuklaydi - inklyuziv muhitning hal qiluvchi sharti aynan maxsus tayyorgarlikka ega pedagogdir; 57-modda esa nogironligi bo'lgan shaxslar va ijtimoiy jihatdan ehtiyojmand boshqa toifalar huquqlarini davlat himoyasida deb e'lon qiladi. Ushbu normalar majmuidan davlatning to'rt turdagi majburiyati kelib chiqadi: hurmat qilish - bolani umumiy tizimdan asossiz chetlatmaslik; himoya qilish - nodavlat ta'lim tashkilotlari va uchinchi shaxslar tomonidan kamsitishning oldini olish; ta'minlash - to'siqsiz muhit, kadrlar va moliyalashtirishni yaratish; rivojlantirish - inklyuziya qamrovi va sifatini izchil oshirib borish.

Konstitutsiyaviy normalar qonunchilikda muayyan darajada konkretlashtirilgan. "Ta'lim to'g'risida"gi 2020-yil 23-sentyabrdagi O'RQ-637-son Qonunning 20-moddasi inklyuziv ta'limni alohida ta'lim ehtiyojiga ega bolalarga ta'lim tashkilotlarida boshqalar bilan teng ravishda ta'lim olish imkoniyatini yaratish sifatida belgilaydi. "Nogironligi bo'lgan shaxslarning huquqlari to'g'risida"gi 2020-yil 15-oktyabrdagi O'RQ-568-son Qonun ta'lim sohasida kamsitishni taqiqlab, moslashtirilgan sharoitlar yaratish majburiyatini nazarda tutadi. 2021-yilda O'zbekiston Nogironlar huquqlari to'g'risidagi konvensiyani ratifikatsiya qilib, uning 24-moddasida mustahkamlangan inklyuziv ta'lim standartlarini o'z zimmasiga yuridik majburiyat sifatida qabul qildi. Vazirlar Mahkamasining 2021-yil 12-oktyabrdagi 638-son qarori bilan alohida ta'lim ehtiyojlariga ega bolalarga ta'lim berishga oid normativ hujjatlar majmui - umumta'lim maktablarida inklyuziv ta'limni tashkil etish, dastlabki korrektsionalovchi qo'llab-quvvatlash sinflari, ixtisoslashtirilgan muassasalar faoliyati, ular o'rtasida o'quvchilarni o'tkazish hamda uyda yakka tartibda o'qitish tartiblari tasdiqlandi. Milliy adabiyotda D.Aliqulov inklyuziv ta'limning tashkiliy-huquqiy asoslarini mustahkamlash, moliyaviy ta'minot va pedagog kadrlar tayyorlash mexanizmlarini takomillashtirish zarurligini asoslagan, D.Shodiyeva va M.Kubayevalar esa maktabgacha ta'lim bosqichida to'siqsiz muhit yaratish borasidagi normativ bazani tahlil etganlar. Shu bilan birga, e'tirof etish lozimki, amaldagi tartibga solish asosan tashkiliy jarayonlarga qaratilgan bo'lib, bolaning inklyuziv ta'limga bo'lgan sub'ektiv huquqini himoya qiladigan aniq yuridik vositalar - moslashtirishni rad etish ustidan shikoyat qilish, mustaqil baholash va javobgarlik mexanizmlari - hali to'liq shakllanmagan.

Xalqaro standartlar ushbu bo'shliqni to'ldirish uchun aniq metodologik asos beradi. Iqtisodiy, ijtimoiy va madaniy huquqlar to'g'risidagi xalqaro paktning 13-moddasi ta'lim olish huquqini har kimga kafolatlaydi, BMT Qo'mitasining 13-son Umumiy sharhi esa uning normativ mazmunini "4A" sxemasi orqali ochib beradi. Ushbu sxemani inklyuziv ta'limga tatbiq etganda har bir element aniq mazmun kasb etadi. Mavjudlik (availability) yetarli miqdordagi maxsus tayyorgarlikka ega pedagoglar, defektolog va logopedlar, moslashtirilgan o'quv materiallari hamda moliyalashtirilgan inklyuziv sinflarni talab qiladi. Foydalanish imkoniyati (accessibility) uch o'lovga ega: kamsitmaslik - hech bir bola nogironligi sababli qabul qilishdan rad etilmasligi; jismoniy ochiqlik - to'siqsiz muhit va bolaning yashash joyiga yaqinlik; iqtisodiy ochiqlik - moslashtirish xarajatlarining oilaga yuklanmasligi. Maqbullik (acceptability) ta'lim mazmuni va usullarining har bir bola qadr-qimmatini hurmat qilgan holda sifat standartlariga muvofiqligini, moslashuvchanlik (adaptability) esa inklyuziyaning mohiyatini - bola tizimga emas, tizim bolaga moslashishini anglatadi. Nogironlar huquqlari to'g'risidagi konvensiyaning 24-moddasi bo'yicha qabul qilingan 4-son Umumiy sharhda BMT Qo'mitasi ikki hal qiluvchi qoidani belgilagan: birinchidan, inklyuziv ta'lim tizimini bosqichma-bosqich rivojlantirish mumkin bo'lsa-da, "mo'tadil moslashtirish"ni (reasonable accommodation) ta'minlash darhol bajarilishi shart bo'lgan majburiyat bo'lib, uni rad etish kamsitishning mustaqil shakli hisoblanadi; ikkinchidan, umumiy tizim ichida ajratilgan parallel maxsus tizimni saqlab qolish inklyuziya bilan mos kelmaydi va davlat institutsional ajratishdan chiqish strategiyasiga ega bo'lishi lozim. YUNESKOning 1960-yilgi konvensiyasi ta'limda har qanday ajratishni kamsitish sifatida taqiqlasa, 1994-yilgi Salamanka bayonnomasi inklyuziyaning jahon ta'lim siyosatining me'yoriy mo'ljali aylantirgan.

Xorijiy sud amaliyoti ushbu standartlarning sud orqali himoya qilinishi mumkinligini ko'rsatadi. Germaniya Federal konstitutsiyaviy sudi 1997-yil 8-oktyabrda qarorida Asosiy qonunning hech kim nogironligi sababli kamsitilishi mumkin emasligi to'g'risidagi normasiga tayanib, bolani ota-onasining xohishiga qarshi maxsus maktabga yuborish faqat integratsiyalashgan o'qitishning real imkoniyatlari sinchkovlik bilan tekshirilib, asoslantirilgan taqdirdagina yo'l qo'yilishini belgiladi. Inson huquqlari bo'yicha Yevropa sudi Çam Turkiyaga qarshi ishida ko'zi ojiz abituriyentni musiqa akademiyasiga qabul qilishni rad etishni Konvensiyaning buzish deb topib, davlatning mo'tadil moslashtirishni ta'minlash majburiyatini ta'lim huquqining ajralmas qismi sifatida e'tirof etdi; Enver Şahin Turkiyaga qarshi ishida harakatlanish imkoniyati cheklangan talaba uchun universitet binosini moslashtirmaslik, talabani o'zi bilan muloqotsiz hal qilinishi uchun huquqbuzarlik deb baholandi; G.L. Italiyaga qarshi ishida esa Sud autizmi bo'lgan qizga qonunda nazarda tutilgan maxsus yordamning ikki o'quv yili davomida berilmaganini kamsitish deb topib, byudjet mablag'lari yetishmasligi davlatni ushbu

majburiyatdan ozod etmasligini qat'iy qayd etdi [16]. Mazkur amaliyotdan uch metodologik xulosa kelib chiqadi: inklyuziya sud nazoratiga bo'ysunadigan huquqiy kategoriya; moslashtirish to'g'risidagi qaror bola va uning qonuniy vakillari ishtirokida qabul qilinishi shart; moliyaviy qiyinchilik minimal majburiyatlarni bekor qilmaydi.

Yuqoridagi tahlil asosida inklyuziv ta'lim sohasidagi har qanday qaror yoki islohotning (bolani ixtisoslashtirilgan muassasaga yo'naltirish, inklyuziv sinfni qisqartirish, moslashtirishni rad etish, moliyalashtirish tartibini o'zgartirish kabi choralarning) konstitutsiyaviyligini baholash uchun o'n elementli amaliy testni taklif etish mumkin. Unga ko'ra quyidagilarni aniqlash zarur: 1) chora qonunda nazarda tutilganmi va yetarlicha aniq ifodalanganmi; 2) u bolaning eng yaxshi manfaatlaridan kelib chiqadigan qonuniy maqsadni ko'zlaydimi; 3) qaror bolaning individual ehtiyojlarini har tomonlama baholash natijalariga asoslanganmi; 4) umumiy ta'lim tashkilotida mo'tadil moslashtirish orqali o'qitish imkoniyati real o'rganilib, asoslantirilgan holda rad etilganmi; 5) bolani kamroq ajratadigan muqobil variantlar (yordamchi pedagog, moslashtirilgan dastur, qo'shimcha mashg'ulotlar) tahlil qilinganmi; 6) huquqning minimal mazmuni - hech bir bolaning ta'lim tizimidan butunlay chetda qolmasligi va bepul majburiy umumiy o'rta ta'lim - saqlanmoqdammi; 7) chora kam ta'minlangan oilalar, qishloq joylardagi bolalar va og'ir nogironlik shakllariga ega bolalarga nomutanosib yuk yuklamayaptimi; 8) qarorni davriy qayta ko'rib chiqish va bolani inklyuziv shaklga qaytarish mexanizmi nazarda tutilganmi; 9) kutilayotgan natija bilan bolaning ajratilishidan kelib chiqadigan ijtimoiy zarar o'zaro mutanosibmi; 10) ota-onalarning ishtiroki, shikoyat qilish tartibi va mustaqil nazorat ta'minlanganmi.

Testning ayrim elementlari bo'yicha salbiy javob boshqa kafolatlar bilan qoplanishi mumkin, biroq uchta nuqson mustaqil va jiddiy hisoblanadi: qonuniy asosning yo'qligi, individual baholovsiz qabul qilingan qaror hamda mo'tadil moslashtirishni asossiz rad etish - chunki xalqaro standartlarga ko'ra so'nggisi kamsitishning o'zidir. Masalan, umumta'lim maktabining alohida ehtiyojli bolani "sharoit yo'qligi" bahonasi bilan qabul qilmasligi 4-, 5- va 6-elementlar bo'yicha; ota-onalar fikri so'ralmasdan bolani uyda yakka tartibda o'qitishga o'tkazish 3- va 10-elementlar bo'yicha choraning asossizligi to'g'risida kuchli prezumpsiyani yuzaga keltiradi.

Taklif etilayotgan testni joriy etishning maqbul yo'li ikki bosqichlidir. Normajodkorlik bosqichida O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2021-yil 15-martdagi PQ-5025-son qarori bilan takomillashtirilgan tartibga solish ta'sirini baholash tizimi doirasida ta'limga oid normativ-huquqiy hujjatlar loyihalari uchun maxsus "inklyuzivlik moduli"ni joriy etish lozim inklyuziv sinflar tarmog'i, moliyalashtirish yoki pedagog kadrlar bilan ta'minlashga daxldor har bir loyiha "4A" elementlari va o'n elementli test bo'yicha baholanib, izohlovchi hujjatlarga ta'sirlanuvchi bolalar

soni, hududiy kesimdagi tahlil va muqobillar taqqoslamasi ilova qilinishi shart etib belgilanishi kerak. Huquqni qo'llash bosqichida esa umumiy sudlar moslashtirishni rad etish yuzasidan individual shikoyatlarni ko'rishda ushbu testdan baholash mezoni sifatida foydalanishi, Konstitutsiyaviy sud konstitutsiyaviy shikoyat instituti orqali qo'llanilgan normalarning 50-moddaga muvofiqligini tekshirishi, Inson huquqlari bo'yicha vakil va Bola huquqlari bo'yicha vakil inklyuziya holati yuzasidan yillik monitoring yuritishi maqsadga muvofiq.

Tadqiqotning ilmiy yangiligi inklyuziv ta'limni ijtimoiy g'amxo'rlik chorasi sifatida emas, balki Konstitutsiyaning 50-moddasidan bevosita kelib chiqadigan, sud orqali himoya qilinadigan sub'ektiv huquq sifatida talqin etishda; mo'tadil moslashtirishni rad etishni kamsitishning mustaqil shakli sifatida milliy qonunchilikka kiritish zarurligini asoslashda hamda xalqaro "4A" sxemasi va xorijiy sud amaliyoti standartlarini milliy normajodkorligi va huquqni qo'llash amaliyotiga tatbiq etishga moslashtirilgan o'n elementli testni taklif etishda namoyon bo'ladi.

Xulosa o'rnida to'rt asosiy fikrni shakllantirish mumkin. Birinchidan, inklyuziv ta'limning 2023-yilgi konstitutsiyaviy islohot natijasida Asosiy qonun darajasida mustahkamlanishi uni davlat siyosatining o'zgaruvchan ustuvorligi holatidan bevosita amal qiluvchi konstitutsiyaviy kafolat darajasiga ko'tardi: endi davlat inklyuziyani rivojlantirish yoki rivojlantirmaslikni tanlash erkinligiga ega emas, u faqat qanday rivojlantirish masalasida ixtiyorga ega. Ikkinchidan, davlatning majburiyatlari ikki qatlamga bo'linadi: inklyuziv tizimni to'liq shakllantirish bosqichma-bosqich amalga oshirilishi mumkin, biroq mo'tadil moslashtirish, kamsitmaslik va hech bir bolani ta'limdan chetda qoldirmaslik darhol va so'zsiz bajarilishi shart bo'lgan minimal mazmunni tashkil etadi, byudjet cheklovlari esa uni bekor qilmaydi. Uchinchidan, xorijiy sud amaliyoti inklyuziya sohasidagi nizolarni hal etishning asosiy usuli sifatida individual baholash va mutanosiblik testini shakllantirgan bo'lib, uni milliy amaliyotga joriy etish sudlarning ta'lim siyosatiga aralashuvini emas, balki konstitutsiyaviy normaning real ishlashini ta'minlaydi. To'rtinchidan, O'zbekiston uchun eng samarali yo'l - taklif etilgan o'n elementli testni tartibga solish ta'sirini baholash tizimiga maxsus modul sifatida kiritish, mo'tadil moslashtirishni rad etishni kamsitish sifatida qonunda to'g'ridan-to'g'ri belgilash hamda ixtisoslashtirilgan muassasalardan inklyuziv shakllarga bosqichma-bosqich o'tishning aniq muddatli strategiyasini qabul qilish orqali konstitutsiyaviy kafolatni har bir bola uchun kundalik voqelikka aylantirishdir.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. O'zbekiston Respublikasining Konstitutsiyasi (2023-yil 30-aprelda umumxalq referendumida qabul qilingan yangi tahriri), 19, 50, 51, 52, 57-moddalar // Qonunchilik ma'lumotlari milliy bazasi. – URL: <https://lex.uz/docs/-6445145>.
2. O'zbekiston Respublikasining 2020-yil 23-sentyabrdagi O'RQ-637-son "Ta'lim to'g'risida"gi Qonuni, 20-modda // Qonunchilik ma'lumotlari milliy bazasi (lex.uz).
3. O'zbekiston Respublikasining 2020-yil 15-oktyabrdagi O'RQ-568-son "Nogironligi bo'lgan shaxslarning huquqlari to'g'risida"gi Qonuni // Qonunchilik ma'lumotlari milliy bazasi (lex.uz).
4. Nogironlar huquqlari to'g'risidagi konvensiya (Nyu-York, 2006-yil 13-dekabr), 24-modda; O'zbekiston Respublikasi tomonidan 2021-yilda ratifikatsiya qilingan // United Nations Treaty Collection.
5. O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2021-yil 12-oktyabrdagi 638-son "Alohida ta'lim ehtiyojlari bo'lgan bolalarga ta'lim berishga oid normativ-huquqiy hujjatlarni tasdiqlash to'g'risida"gi qarori // Qonunchilik ma'lumotlari milliy bazasi. – URL: <https://lex.uz/uz/docs/-5679836>.
6. Aliqulov D.Sh. O'zbekistonda inklyuziv ta'limni huquqiy asoslari takomillashtirish masalalari // O'zbekiston qonunchiligi tahlili. – 2024. – Vol. 17, № 1-2. – B. 20–24. – URL: <https://www.lawreview.uz/index.php/lawreviewuz/article/view/18>.
7. Shodiyeva D.Q., Kubayeva M.B. O'zbekistonda inklyuziv ta'limni joriy etishning huquqiy-me'yoriy asoslari // Inter Education & Global Study. – 2025. – № 3. – B. 397–404.
8. Iqtisodiy, ijtimoiy va madaniy huquqlar to'g'risidagi xalqaro pakt (1966-yil 16-dekabr), 13-modda // United Nations Treaty Collection.
9. Committee on Economic, Social and Cultural Rights. General Comment No. 13: The Right to Education (Article 13). E/C.12/1999/10. 8 December 1999.
10. Committee on the Rights of Persons with Disabilities. General Comment No. 4 (2016) on the Right to Inclusive Education (Article 24). CRPD/C/GC/4. 25 November 2016.
11. YUNESKOning Ta'lim sohasida kamsitishga qarshi kurash to'g'risidagi konvensiyasi (Parij, 1960-yil 14-dekabr).
12. The Salamanca Statement and Framework for Action on Special Needs Education. World Conference on Special Needs Education. – Salamanca: UNESCO, 7–10 June 1994.
13. Bundesverfassungsgericht. Beschluss vom 8. Oktober 1997 (Sonderschulüberweisung), 1 BvR 9/97 (BVerfGE 96, 288).
14. European Court of Human Rights. Çam v. Turkey, no. 51500/08, judgment of 23 February 2016.
15. European Court of Human Rights. Enver Şahin v. Turkey, no. 23065/12, judgment of 30 January 2018.
16. European Court of Human Rights. G.L. v. Italy, no. 59751/15, judgment of 10 September 2020.
17. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2021-yil 15-martdagi PQ-5025-son "Tartibga solish ta'sirini baholash tizimini yanada takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi qarori // Qonunchilik ma'lumotlari milliy bazasi (lex.uz).